

Besenyi Sándor

A TERMELŐMUNKA TÖRTÉNETI FORMÁIRÓL

"Minden társadalmi forma azzal győzte le az őt megelőzőt, hogy a munka termelékenységének magasabb fokát produkáta"

(Lenin)

I.

Mind egyértelműbb aktualitása van napjainkban a fenti - a marxista történelem- és társadalomfelfogás egyik paradigmaticus felismerését summázó - lenini gondolatnak. Napjainkra a szocializmus építésének döntő kibontakozási területévé vált a termelőmunka történelmi forradalmasítása.¹

Történelmi okokból nagyjából egyidőben - a hatvanas évek elejétől - merült fel ez a történelmi-társadalmi kihívás gyakorlati feladatként a Szovjetunióban és a szocialista társadalmi átalakulást kibontakoztató kelet-európai országokban. A megdöntött társadalmi rendszer elmaradott és ellentmondásos örökségéből eredően, a Szovjetunióban tetézve az intervenció és a polgárháborús megpróbáltatások óriási terhével, a faszizmussal szembeni világtörténelmi jelentőségű helytállás és győzelem emberfeletti áldozatvállalásával, a háborús pusztításokkal tönkretett és kivéreztetett országokban - érthetően - a helyreállítás és újjáépítés, továbbá a társadalmi reprodukcióban jelentkező nyomasztó hiányokat foltozó gazdasági építőmunka beindítása volt a második világháborút követően az elsődleges feladat. A néphatalom politikai rendszerének kiépülésével és megszilárdításával, a politikai és társadalmi egyenlőség megteremtését célzó társadalmi viszonyok általánossá válásával, a szocialista tulajdonformák meggyökeresedésével, a munkamegosztási viszonyok megújításával, a munka szerinti elosztás megalapozásával és a társadalmi gondoskodás eddig leghumánusabb - de távolról sem ellentmondásmentes - rendszerének kiépítésével párhuzamosan, nagy extenzív iparosítási programmal és a mezőgazdasági nagyüzemi termelés kereteinek kialakításával alapvetően új gazdasági strukturát teremtettünk. Ez a termelőmunka különböző fejlődési szintjeit reprezentáló, roppant heterogén elemekből szerveződő struktúra meghatározó tényezőjévé és egyben megjelenítő eredményévé is vált a közben kibontakozott, nagy társadalmi mobilitási folyamatokban átrétegződő új társadalmi szerkezetnek.²

Az említett gyakorlati feladat,³ csak a hatvanas évekre vált történelmileg lehetségessé, a korábbi társadalmi-politikai berendezés szétzuzását, a szocializmus hatalmi-politikai rendszerének stabilizálódását, a szocialista társadalmi viszonyok alapjainak lerakását kö-

vetően. Ezzel egyidőben zajlott a hiányzó anyagi-technikai feltételek lehetséges pótlása, történelmi elmaradásunk részbeni ledolgozása, főbb korrekciója, kulturális forradalmunk kiszélesítése. Az említett történelmi-társadalmi feltételek talaján válhatott programmá számunkra a meglévő termelési kapacitás hatékonyságának fokozása. Az azóta eltelt két évtizedben a világpiacon vértörésbe történt bekapcsolódásunk, a világpiacon árrögzések, a fegyverkezési verseny egyre nyomasztóbb terhei gazdasági körülményeinket rendkívül módon megnehezítették. Fékeztek, ugyanakkor azonban mind parancsolóbb erővel kényszerítettek is bennünket termelőmunkánk forradalmasítására.

II.

Az említett történelmi-társadalmi kihívás kettős elméleti feladatként fogalmazódott meg a marxista társadalomelmélet: számára az SZKP XX. kongresszusát követően:

Egyrészt: a marxizmus megtisztításaként a dogmatikus torzításoktól, a taktikai apologetikát szolgáló, kipontozó, megnyirbáló, kivonatoló, avagy kimazsolázó, elszegényítő, dogmatikus redukciótól. A "Vissza Marxhoz!", a tiszta forráshoz, a marxizmus eszmerendően valószínűsítés birtokbavétele, a marxista elmélet és módszer organikus rekonstrukciójának feladatákként.

A feladat másik oldala: e gazdag szellemi arzenál felhasználása a kor problémáinak elemzésére, a lehetséges cselekvési alternatívák megragadására, a gyakorlati erőfeszítések, történelemformáló törekvések stratégiájának és taktikájának meghatározásához.⁴

Rekonstrukcióként és alkotó továbbfejlesztésként egyszerre.

A termelőmunkát illetően a termelési mód un. "öt alapformájá"-nak (ősközösség, rabszolgatartó rend, feudalizmus, kapitalizmus, szocializmus) sematikus elképzelésében jelentkezett a dogmatikus torzítás, amely lineárisan kibontakozó történelmi szükségszerűségként fogalmazta meg az alapformák egymásra épülését (s, ahol ilyen nem talált, oda kitalált). A szükségszerűséget a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájából indokolta, de ezt sem a szocialista forradalmak valószínűsítés folyamatában, sem a modern kapitalizmusra vonatkoztatva, sem az elmaradott országok átalakulási tendenciáira nem tudta releváns módon értelmezni. "Az alap, a társadalmi viszonyok összessége" meghatározásból kiindulva, a szocialista átalakulás napi gyakorlatának túlátlánosítása végülis a társadalmi viszonyok (ezen elsősorban politikai és elosztási viszonyokat értve) dominanciájának túlsúlyozásához, a valószínűsítés termelési folyamat törvényszerűségeinek eliminálásához, a gyakorlatban pedig voluntarista-szubjektivisták gazdaságpolitikájához vezetett. Ez az értelmezés szocialista forradalomává avatta a hatalmi rendszerükben és nemzetközi politikai orientációjukban imperialistaellenes, de valószínűsítés fejlettségüket illetően igen-igen

elmaradott törekvéseket, míg másik oldalról értetlenül állt a kapitalista termelőerők dinamikus fejlődési ütemének, a tőke civilizatórikus szerepének megítélésében. Az ún. "öt alapforma" koncepciója alkalmatlanná vált tehát mind a szocializmus önmeghatározásához, mind a fejlődő országokban kibontakozó társadalmi tendenciák megértéséhez, mind a modern kapitalizmus kritikai megítéléséhez.

A munka és megismerés genetikai kapcsolatának elemzésében elért eredmények az ötvenes évek második felétől és a 60-as évek elején az ismeretelméleti, pszichológiai, esztétikai és vallástörténeti kutatásokban⁵ - a klasszikus marxista örökséghez való visszavetés jegyében - jól szolgálták a munka történelmi-társadalmi szerepének jobb megértését. Az ismeretelméleti jellegű megközelítés dominanciája azonban a munka filozófiai antropológiai értelmezését erősítette,⁶ amelynek ugyan nagy jelentősége volt a marxista személyiségelmélet rekonstrukciójában, de egyoldalúan a természet és ember kapcsolatot állította előtérbe, és elsikkadt az emberi relációk történetfilozófiai vizsgálata.

A marxi gondolatanyag mind teljesebb kiadása és ismertebbé válása nyomán, illetve a marxista történelem- és társadalomfelfogás genezisének feltáró, nagy jelentőségű elmélet-történeti munkálatok eredményeként sok vonatkozásban sikerült korrigálni a jelzett egyoldalúságot Marx és Engels "A német ideológia"-ban megfogalmazott utmutatásának megfelelően. "Az élet termelése, mind a saját életé a munkában, mind az idegen életé a nemzésben, most már azonnal kettős viszonyként jelenik meg - egyfelől természeti, másfelől társadalmi viszonyként - társadalmiként abban az értelemben, hogy ezen több egyén együttműködését értjük, egyre megy, hogy milyen feltételek között, milyen módon és milyen célból történik. Ebből következik, hogy egy meghatározott termelési mód vagy ipari fejlődési fok mindig az együttműködés meghatározott módjával vagy meghatározott társadalmi fejlődési fokkal jár együtt, és az együttműködésnek ez a módja maga is termelőerő ; hogy az emberek számára hozzáférhető termelőerők mennyisége szabja meg a társadalmi állapotot, hogy tehát az emberiség történetét mindig az ipar és a csere történetével összefüggésben kell tanulmányozni és feldolgozni."⁷

Marx elméleti és módszertani alapvetésének valóságos birtokbavétele egyrészt az elidegenült munka elmélete⁸ és tágabban az elidegenedés problémakörének - nagy viták tüzeiben - előrehaladó recepciójában, illetve, ezzel párhuzamosan, a prekapitalista formációk marxi elméletének rekonstrukciójára tett, nagy történelmi-társadalmi relevanciájú formációelméleti erőfeszítések⁹ révén bontakozott ki.

Mindkét vizsgálódási irány végsősoron - a marxi elmélet egységéről, avagy a polgári marxológiában fennn hangsúlyozott "cezura" meglétéről folytatott vitákon át¹⁰ - elvezetett a "Grundrisse" és "A tőke" újabb, módszeres tanulmányozásához.

A termelőmunka fejlődésének kibontakozó, jelzett újabb szakaszában, a hatvanas évek második felétől a tudományos-technikai forradalom marx elmélete orientáló erejű utmutatásnak bizonyult az új tendenciák megítélésében és az új gyakorlati feladatok meghatározásában.

A különböző területeket, aspektusokat előtérbe állító, pulzáló rekonstrukciós törekvések után a munka marxista elméletének megújításában fontos szintézis megvalósítását kezdte meg Lukács György az Ontológiában.¹¹ "A munka társadalmi lét ösjelensége, modellje"¹² - írja, s ebben a megközelítésben a 'munka általában' elméleti megragadásával kibontakoztatta a munka - a "Grundrissé"-ben és "A tőké"-ben Marx által lehetségesnek és szükségesnek ítélt, módszertanilag és elméletileg is megalapozott - "Minden meghatározott társadalmi formától függetlenül"¹³ ... szemügyre vett általános elméletét. Marx éppen a munka kategóriája kapcsán beszél a "Grundrisse" Bevezetésében arról, hogy "a legáltalánosabb elvonatkoztatások egyáltalában csak a leggazdagabb konkrét fejlődés mellett jönnek létre, ahol egyvalami úgy jelenik meg, mint ami sok dologban közös, mindenben közös." A munka konkrét általánosságának történelmi kibontakozása a kapitalizmus fejlődésében a munka általános elméletének objektív előfeltétele. "A munka e példája - írja Marx - csattanósan mutatja, hogy még a legelvontabb kategóriák is, annak ellenére, hogy - éppen elvontságuk folytán - minden korszakra érvényesek, mindamellert ennek az elvontságnak a meghatározottságában maguk is ugyanugy történelmi viszonyok termékei és csak ezekre a viszonyokra és ezeken belül teljes érvényűek."¹⁴ Lukács György a munka általános jegyei között fejti ki, hogy az ember természeti-társadalmi reprodukciójának alapvető tényezője, pszichikusan és teleológikusan szabályozott tevékenység, az elsajátítás és tárgyiasítás egysége, a szubjektum-objektum dinamikus értékrendszerének, az emberi létezés közvetítettségének szülőhelye, értékorientációs jellegű, mindenkor közösségi csoport- és integrációs formákban kibontakozó lényegi nembeli karakterisztikum, a természet humanizálásának és az ember önteremtésének történelmileg változó demiurgosza, a társadalmi szubsztancialitás teremtő, megújító, kibontakoztató folyamata. A "munka a középponti kategória, amely már csirájában tartalmazza az összes többi meghatározást"¹⁵ - írja.

A munka általános vonásainak feltárása megkönnyíti, de nem helyettesítheti sohasem a genezis megragadását. Marx így ír erről "A tőke" első kiadásának előszavában: "Az egyik nemzet tanulhat és tanuljon a másiktól. Egy társadalom, még ha nyomára jött is mozgása természeti törvényeinek - és e mű végső célja a modern társadalom gazdasági mozgástörvényének - feltárása - természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem rendezetileg el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat."¹⁶

A szocialista építőmunka jelenének megértéséhez, jövőjének megtervezéséhez - történelmi előfeltételeiből adódóan - feltétlenül szükséges a mult tanulságainak feldolgozása. Lévéen, hogy a termelőmunka és a termelőerők fejlesztésében, a civilizatórikus fejlődésben a szocialista alternatíva megvalósítói történelmi hátránnyal indultak, s ennek pótlását mind kiélezettebb gazdasági-politikai-tudományos és katonai versenyfutásban való felelősségteljes helytállással együtt kell megoldani egy meggyőzően emberibb és perspektivikusabb társadalom megalapozásával és felépítésével. A történelmi hátrányok ledolgozására így új társadalmi-hatalmi viszonyok között, sajátosan új strukturában kerül sor, ahol a termelőmunka és a termelőerők különböző fejlettségi szintjei sajátos együttlétezésében, kölcsönhatás-rendszerben természetesen másként funkcionálnak. Világgazdasági környezetű és izmosodó nemzeti előfeltétellel is vált a fejlettebb termelőmunka és termelőerők dominanciája, kontraszt és versenytárs is egyben.¹⁷

A munka és az érték történeti alakváltozásainak, fejlődésének és a nekik megfelelő közösségi- csoport- és integrációs formák közös genezisének mind szükségesebb történetfilozófiai áttekintése, így a történelmi ut tanulságainak elsajátítása elméleti előfeltétel a kapitalista világ ideológiai és gyakorlati kritikai megítéléséhez, a szocializmusépítés feladatai reális és önkritikus meghatározásához, a fejlődő országok utkeresésének megkönnyítéséhez.

A munka-érték-közösség genezise történelmi metamorfózisának történetfilozófiai áttekintéséhez alapvető és nélkülözhetetlen az ezzel kapcsolatos óriási marxi hagyaték feltárása.

III.

Marx a termelőmunka fejlődésének és az érték-, illetve közösségi formák genezisének a következő fejlődési fokozatait különböztette meg:

- a közösségi-kooperatív szintet ("törzsi" vagy "archaikus társadalomalakulat"¹⁸);
- az egyéni munka világát (az ázsiai, antik és a germán társadalmi-gazdasági alakulatok¹⁹);
- a manufaktúrát (a tőkének való formális alávetés korszaka, az abszolút értéktöbblet dominanciája²⁰);
- a gépi nagyipart (az elidegenült munka világa, a tőkének való reális alávetés korszaka, a relatív értéktöbblet kibontakozása²¹);
- az automatizált termelést (a tudományos-technikai forradalom elmélete²²).

Mi a jelentősége e különbségtételnek? Hogyan viszonyulnak a termelőmunka fejlődésének különböző fokozatai a társadalmi-gazdasági alakulatok klasszikus megkülönböztetéséhez? Nem szűken technikatörténeti periodizáció-e ez? Kérdések sorát sugallja a fenti felsorolás.

Ugy véljük, hogy a termelőmunka fejlődésének tanulmányozásával, az eleven és a holtmunka dialektikájának nyomkövetésével tárhatjuk csak fel az egyén-közösség-föld, illetve termelési eszközök kapcsolatainak társadalmi mozgásterét meghatározó dinamikai tényezőket. A többletmunka kisajátítási formáinak különbözőségein túl megismerhetjük a többletmunka, majd az érték-többlet születését, az emberi képességek és szükségletek történelmi kibontakozási folyamatát, a tárgyi-dologi értékvilág, a személyiségértékek és a tevékenységmodellek (szerepek, szervezeti és intézményi formák) komplementer értékrendszereinek fejlődését. Nem új periodizációt sugall, hanem megkönnyíti az egyes társadalmi-gazdasági alakulatok sajátosságainak, átalakulási tendenciáinak megértését, átmeneteik, folytonossági kapcsolataik, kialakulásuk-felbomlásuk okainak és folyamatának megismerését. Módot nyújt a természetadta, a személyi és a dologi függés rendszerének mélyebb megértésére, az elidegenedés problematika genetikai megközelítésére. Lehetőséget ad a termelés és politikum, az anyagi és szellemi szférák, a politikai és ideológiai szabályozás, az emberi megismerés és szellemi kultúra genezisének, kapcsolatrendszerének komplexebb megismeréséhez. A társadalmi viszonyok szerepét a történelmi-társadalmi összefüggésekből kiragadó, s azt tuhangsúlyozó történelem- és társadalomfelfogás helyett realisabb történelem- és társadalomkép megalkotását segíti elő.

Elméleti segítséget ad a természetadta, a személyi és dologi függés rendszerének, korszakainak elkülönítéséhez, a dologiasodás, fetiszizmus és az elidegenedés mibenlétének jobb megértéséhez, az elidegenedés tudati és kulturális, politikai, gazdasági, illetve az intim emberi kapcsolatokat is teljességgel átható totális jelentkezési formáinak analíziséhez, mind tudatosabb gyakorlati kritikai meghaladásához, a nembeli és individuális fejlődés diszkrépanciáját teremtő viszonyok forradalmi meghaladásához.

Előadásunk természetesen csak a feladatot hangsúlyozó mementó, s csak a történeti és elmélet-történeti háttér néhány vonásának vázlatos érintésére, illetve a feladat jelentőségének szerény érzékeltetésére vállalkozhatott.

JEGYZETEK

1 Lásd erről

K. Csernyenko - M. Gorbacsov: A fejlett szocializmusért. Kossuth, Budapest, 1985.
Vámos Tibor: Hazánk és a műszaki haldás. "Gyorsuló idő", Magvető, Budapest, 1984.

2 Lásd erről

Kulcsár Kálmán: A magyar társadalom. Kossuth, Budapest, 1982. Első rész: Első fejezet: "megkétszertés" és összefüggései. 9-35. old.

Harmadik fejezet: A szocialista fejlődés sajátosságai a hetvenes évekig. 80-139. old.

- 3 Lásd erről
Berend T. Iván: Gazdasági utkeresés 1956-1965. Magvető, Budapest, 1983.
- 4 Lukács György a marxizmus reneszánszának feladatáért az 1962. február 8-i Carocci-levélben a következőképpen fogalmazta meg e kettős feladatot: "A marxizmus klasszikusainak módszeréhez való visszatérés éppen arra szolgál, hogy a jelent - amilyen valójában - marxista módon ragadjuk meg, s ezzel a helyesen felismert valóságból - nem pedig egy szemantikusan citatológiaiából - nyerjünk vezérfonalat a magatartás és a cselekvés, az alkotás és a kutatás számára".
Lukács György válasza a Nuovi Argumenti körkérdésére. Kritika, 1983. I. szám 27. old.
- 5 Ugy hiszem, ezuttal elég itt csak néhány kézikönyvvé vált munkára utalunk:
L.Sz. Vigotszkij: Gondolkodás és beszéd. Akadémiai, Budapest, 1967. (oroszul 1956)
Sz.L. Rubinstein: Lét és tudat. Kossuth, Budapest, 1962. (oroszul 1957)
A.N. Leontyev: A pszichikum fejlődésének problémái. Kossuth, Budapest, 1964. (oroszul 1959)
A. Szpirkin: A tudat eredete. Gondolat, Budapest, 1963. (oroszul 1960)
Lukács György: Az esztétikum sajátossága I-II. Akadémiai, Budapest, 1965.
Sz.A. Tokarjev: Vallás és történelem. Kossuth, Budapest, 1966.
I. Levada: A vallás társadalmi természete. Kossuth, Budapest, 1969. (oroszul 1965)
Hahn István: Istenek és népek. Minerva, Budapest, 1968.
Fukász György: A munka filozófiája. Fizikai munka - szellemi munka, Kossuth, Budapest, 1965.
- 6 Lásd ezzel kapcsolatban
Márkus György: Marxizmus és "antropológia". Akadémiai, Budapest, 1966.
- 7 K. Marx - F. Engels: A német ideológia. MEM, 3. köt. Kossuth, Budapest, 1960. 30. old.
- 8 K. Marx: Gazdasági filozófiai kéziratok 1844-ből. Elidegenült munka c. fejezet. Kossuth, Budapest, 1962. 44-45. old.
Jó ideig az elidegenedés "Gazdasági filozófiai kéziratok"beli és "A német ideológia"-beli felfogása volt ismert a hazai elidegenedés vitákban. Az elidegenedés probléma helyéről a marxizmus történelem- és társadalomfelfogás genezisében lásd
Besenyi Sándor: Az elidegenült munka és az értékteória elméletének összefüggései Marxnál. In: Marx öröksége. Szeged, 1983. Szerk.: Hegyi András
- 9 A prekapitalista formációk marxizmus elméletének "újrafogalmazásában" alapvető szerepet vállalt Tőkei Ferenc. Az "ázsiai termelési mód" kérdéseire 1960-ban írt "újrafelfedezése" korszakos jelentőségűvé vált.
Nemzetközileg szintű meghatározó erejű volt:

- Karl Marx: Pre-capitalist Economic Formations. Introduction by E.I. Hobsbawm, London: Lawrence and Wishart, 1964. Az "ázsiai" termelési mód marxizmustörténetének áttekintéséről lásd
- Ágh Artilla: Adalékok az "ázsiai" termelési mód marxizmustörténetéhez. In: Ágh Artilla: A történelem kérdőjelei. Magvető, Budapest, 1974. 89-152.old.
- 10 A "filozófus Marx" és a "közgazdász Marx" un. kettősségéről, a marxizmus elméletében állítólag fellelhető cezura álláspontját valló nézetek kritikai ismertetését lásd Makai Mária: A visszájára fordult világ anatómiájához. Kossuth, Budapest, 1982. A közgazdasági cezura-elmélet bírálatához I-II. 19-107. old.
11. Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról I-III. Magvető, Budapest, 1976.
- 12 Im. Szintetikus fejezetek 14. old.
- 13 Marx a "Grundrisse" Bevezetésétől következetesen állást foglal a "munka általában" megközelítésének objektív lehetőségéről és jogosultságáról; "Alapvonalak..." MEM, 46. I. 30. old. K. Marx: A tőke. MEM, 23. köt. 48., ill. 168-175. old.
- 14 K. Marx: Alapvonalak... MEM, 46. I. 30. old.
- 15 Lukács György: Im. Történeti fejezetek 285. old.
- 16 K. Marx: A tőke. MEM, 23. köt. 9. old.
- 17 "Az 1977. évi adatok szerint a minisztériumi iparban a fizikai dolgozók kerekén a fele sem gépen, sem géppel nem dolgozott, negyed részük gépnél, berendezésnél tevékenykedett ugyan, de feladataiban a kézi elem uralkodik, így végül csak az összes ipari fizikai dolgozó egynegyedének munkája mondható valóban gépesítettnek, és ezen belül automatizált munkát a dolgozóknak csupán néhány százaléka folytat... A gazdasági-műszaki fejlődéssel együtt ezek a viszonyok nyilván már azóta is és a jövőben még inkább fokozatosan javultak, illetve javulni fognak. De mindenesetre jelzik az elvégzendő feladatok nagyságát, ami távolról sem csak gazdasági jellegű, mert a munka milyensége, körülményei mindennél inkább meghatározzák az életmódot, a tudatot és általában a társadalomban uralkodó értékeket."
- Mód Aladárné: A társadalmi szerkezet változásának néhány tendenciája. Társadalmi Szemle, 1980. 1. szám 37-38. old.
- 18 Marx a közösségi-kooperatív szintet bővebben a következő helyeken tárgyalja: "A német ideológiá"-ban a 22-80. old. MEM 3. köt. az "Alapvonalak"-ban. "A tőkés termelést megelőző formák" címmel tagolt részben 46. I. 395-397. old., illetve "A Vera Zaszulics levelére adandó válasz fogalmazványai"-ban. MEM, 19. köt. Kossuth, Budapest, 1969. 261-281. old. K. Marx: M. Kovalevszkij: "Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei". Konspektus MEM 45. Kossuth, Budapest, 1982. 151-235. old.

- K.Marx: Levis M. Morgan "Az ősi társadalom" című könyvének konspektusa. MEM 45.236-422.
- K. Marx: John Lubbock: "A civilizáció eredete és az ember kezdetleges állapota" c. könyvének konspektusa. MEM 45. 484-498. old.
- 19 Marx az egyéni munka világát bővebben a következő helyeken elemzi:
"A német ideológiá"-ban. MEM 3. köt. 22-80. old.
"A filozófia nyomorúságá"-ban. MEM 4. köt. Kossuth, Budapest, 1959. 120-141. old.
Az "Alapvonalak"-ban, MEM 46, I. 55.144. old. ill. 355-379. old.
"A tőké"-ben MEM, 23. köt. 41-94. old.
- 20 Marx a manufaktura történelmi szerepét a következő helyeken elemzi bővebben:
"A filozófia nyomorúságá"-ban. MEM 4. köt. 142-150. old. ill. a pénz átváltozása tőkévé folyamattal kapcsolatban, az "Alapvonalak"-ban. I. 145-336. old.
"A tőké"-ben az I. kötet XII. fejezetében:
"A munkamegosztás és a manufaktura", MEM 23. 329-345. a XXIV. fejezetében:
"Az ugynevezett eredeti felhalmozás", MEM 23.668-711. old.
- 21 Marx a gépi munka világát bővebben a következő helyeken elemzi:
a "Gazdasági filozófiai kéziratok"-ban, MEM 42. köt. 41-155. old.
"A Kommunista Párt Kiáltványá"-ban. MEM 4. köt. 441-460. old.
az "Alapvonalak"-ban. MEM, 46.I. 336-355. ill. 381-392.old.
46.II. 159-175. ill. 367-409.old.
"A tőke" 1861-63-as kéziratában
"Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863) Dietz Verlag, Berlin, 1976.
"A tőke" I. kötet. A tőke termelési folyamata, VI. fejezet
"A közvetlen termelési folyamat eredményei" című kézirat.
Magyar Filozófiai Szemle, 1960. 6. szám 978-1009. old.
"A tőke" I. köt. 346-472.
- 22 Marx az automatizált termelés elméletét
az "Alapvonalak"-ban (MEM 46. II. 159-175. old.) alapozza meg.